

SEVINC QASIMOVA

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

E-mail: TarixVeOnunProblemleri@gmail.com

MAARIFÇILIKDƏN İNQILABI-DEMOKRATİZMƏ DOĞRU: M.F.AXUNDZADƏ*“Sağlığında xalqın sevimlisi, öldükdən sonra isə adı tarixin bəzəyi olmaq dünyada ən böyük səadətdir.”**(M.F.Axundzadə)**Açar sözlər: Maarifçilik, tarixçilik, Tiflis mühiti, dramaturgiya, inqilabçı-demokrat.**Ключевое слово: Просвещения, историография, Тифлисская сфера, драматургия, революционно-демократ**Keywords: Enlightenment, historiography, enviroment of Tiflis, revolutionary-democratic*

Məqalədə XIX yüzilliyin maarifçilik hərəkətində öncül yer tutan M.F.Axundzadə irsinə müraciət edilmişdir. Təfəkkürün həyat və elmi fəaliyyətinə təsir edən əsas amillər açıqlanmışdır, həmçinin M.F.Axundzadənin tarixi baxımdan yazdığı əsərlər tarixşünaslıq baxımından təhlilə cəlb edilmişdir. M.F.Axundzadə irsinə müxtəlif rakursdan yanaşan tədqiqatçıların fərqli fikirləri incələnməmişdir.

XIX yüzillik Azərbaycan tarixçiliyində yeni bir mərhələ olmaqla yanaşı, həm də dünya elminə adları çox şərəflə çəkilən şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Bunların çoxsaylı sıralanmasında özünəməxsus ideyaları ilə seçilən M.F.Axundzadə fenomeni də öncül yerlərdən birini tutur.

Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında bu vaxta kimi filosoflar, ədəbiyyatşünaslar, sənətşünaslar və müxtəlif mədəniyyət xadimləri, elm adamlarından tutmuş köşə yazarlarına qədər yazmışlar və indi də yazırlar. Bu bir tərəfdən sevindirici hal olsa da, digər tərəfdən də sarsıdıcıdır. C.Məmmədquluzadənin təbirincə desək, “Mirzə Fətəli Axundov barədə ya yaxşı yazmaq lazımdır, ya heç yazmaq lazım deyildir”. Bu fikrə iqtibasən sevindiricidir ona görə ki, bütün ömrünü xalqın savadlanması uğrunda mübarizə aparan, müxtəlif metod və üsullar axtarışında olan mütəfəkkiri xalqın yaddaşından silməmək üçün hələ çox yazılmalıdır. Sarsıdıcıdır ona görə ki, alimin irsinə diqqət çəkənlər bir qədər haqlı mövqedən yanaşmalıdırlar. Çünki, mütəfəkkir haqqında çoxları haqsızlıq etməklə yanlış fikirlər söyləmiş və sovet dövrlərində verilən “qiymətdən” də irəli getmişlər. Ona görə də M.F.Axundzadə irsi yenidən nəzərdən keçirilməli və xalqımız üçün gördüyü xidmətləri obyektiv dəyərləndirilməlidir.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanın mədəniyyət tarixində misilsiz xidməti olan M.F.Axundzadədən bəhs edərək yazırdı: “M.F.Axundzadənin yaradıcılıq yolunu səciyyələndirən tarix səhifəsini vərəqləyərkən biz böyük iftixar hissi keçiririk ki, xalqımız ağır zamanlarda, gerilik, dini fanatizm şəraitində belə görkəmli şəxsiyyət, öz dövrünü qabaqlayaraq gözəl əsərlər yaradan bir insan yetişdirmişdir”(1).

Bütün həyatı boyu doğma vətəninin və xalqının tərəqqisi yolunda yorulmadan çalışaraq yeni dövrün irəli sürdüyü mühüm elmi, mədəni, ictimai siyasi məsələlərə daim fəal münasibət ifadə edən və zamanın qabaqcıl ideyalarından bəhrələnməyə çağıran yaradıcılığı ilə Azərbaycan mədəniyyətinin inkişaf tarixində parlaq səhifə açan M.F.Axundzadənin 200 illik yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezi-

denti İlham Əliyevin 13 aprel 2010-cu ildə verdiyi sərəncam (2) Azərbaycan xalqının mütəfəkkirə olan hörmətinin təzahürüdür.

Ötən il böyük Azərbaycan mütəfəkkiri, milli dramaturgiyamızın banisi, görkəmli ictimai xadim və maarifçi M.F.Axundzadənin anadan olmasının 200 illiyi tamam oldu. Həmçinin TÜRKSÖY tərəfindən mütəfəkkirin anadan olmasının 200 illiyi münasibətilə 2012-ci il “Mirzə Fətəli Axundzadə ili” elan olundu. Bütün bunlar mütəfəkkirə olan diqqətin nəticəsidir.

Azərbaycan tarixçiliyində, ədəbiyyatşünaslığında və ictimai fikir tarixində yeni istiqamət yaradan Mizə Fətəli Axundzadə ictimai-fəlsəfi fikir tarixində maarifçilikdən inqilabi-demokratizmədək yüksələn və milli mədəniyyətimizdə yeni bir mərhələ yaradan mütəfəkkirdir. Onun ideyaları zəngin və möhkəm təməl üzərində meydana gəlmiş və dünyagörüşünün formalaşmasına qədim yunan fəlsəfəsinin, qabaqcıl rus ədəbiyyatının və Avropa maarifçiliyinin böyük təsiri olmuşdur. O, ensiklopedik biliyə, universal yaradıcılığa malik bir vətənpərvər idi.

Öz ana dilindən başqa ərəb, fars, rus dillərini də mükəmməl bilmiş (3), bu dillərdə müxtəlif əsərlər yazmış Mizə Fətəli Axundzadə, həmçinin Tiflisdə 1834-cü ildə Qafqazın baş hakimi Baron Rozenin, Qolovinin, Heydərqadın dəftərxanasında, 1844-cü ildə Qafqaz canişinliyi təsis edildikdən sonra Vorontsovun rəhbərliyi altında Boryatinski və M.Romanovla işləmişdir. O, burada olduğu müddətdə Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasında bir çox sənədləri də tərcümə etmiş və çoxlu məktublar, tanınmış şairlərin tərcümeyi-hallarını da yazmış, həmçinin müxtəlif arxeoqrafik sənədləri də rus dilinə çevirmişdir. Onun Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasında fəaliyyəti bir çox materialların üzə çıxarılmasına kömək etdi ki, bu da onun geopolitik düşüncələrinin meydana çıxmasına səbəb oldu. O, burada ömrünün sonuna qədər mütərcim vəzifəsində çalışmış və polkovnik rütbəsinədək yüksəlmişdir. Mütəfəkkir pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olmaqla yanaşı, Tiflis qəza məktəbində azərbaycan, fars dillərində dərs demişdir(4).

Taleyinin həlledici dövründə öz ailəsindən kənar düşməsi və mənəvi atası sayılan Axund Ələsgərin himayəsində yaşaması, ondan ruhanilik, məntiq və fiqh elmlərinin incəliklərini öyrənməsi sonrakı həyatında mühüm iz buraxmışdır.

Tiflis mühiti də onun dünyagörüşünə mühüm təsir göstərmişdir. O, burada sürgündə olan dekabristlərin inqilabi ideyaları ilə yaxından tanış olmuş və mütləqiyyətin iç üzünü görməyə müvəffəq olmuşdur. Bu yolla o, rus və Avropa mədəni irsinə yol tapmış, məşhur şəxsiyyətlərin həyatı ilə tanış olmaqla çox qısa müddət ərzində 6 komediya ərsəyə gətirmişdir. Mirzə Fətəli Axundzadənin yüksək erudisiyaya malik olması onun bir sıra tarixi və fəlsəfi əsərlər də yazmasına səbəb olmuşdur. Öz xalqının eybəcərliklərini görüb, onu düşündürən xalqın böyük xalq olduğunu vurğulayan Mizə Fətəli Axundzadə həm xalqı düşünür, həm də xalqı gülüşlə düşündürürdü. O, həmçinin xalqını öz keçmişi ilə, ətalət və cəhaləti ilə komik vəziyyətlə ayırdı. Xalqın geriliyini görməklə yanaşı, o, bu vəziyyətdən qurtulmağın yollarını da göstərirdi. Öz məqsədyönlü yaradıcılığında cəhalət, fanatizm, fırldaqçılıq, cadugərlik kimi cəmiyyətin xəstəliklərini nəsihətlə deyil, məhz acı gülüşlərlə, insanları islah etməklə çətdırırdı. Onun gülüşü əsl intibah xarakterində idi. (9)

XIX yüzilliyin ictimai və fəlsəfi fikir tarixində təməli Abbasqulu Ağa Bakıxanov tərəfindən qoyulmuş tarixçiliyin və maarifçilik istiqamətinin yüksələn xətlə gedən mütəfəkkirlərindən sayılan Mirzə Fətəli Axundzadənin tarixə baxışlarını, fəlsəfi ideyalarını dərinlən araşdırmaq üçün alimin elmi irsinə birtərəfli deyil, konseptual yanaşmaq lazımdır. Mirzə Fətəli Axundzadə irsini araşdırarkən ilk növbədə onu maarifçi demokratlardan və müasirlərindən fərqləndirən cəhətlərə aydınlıq gətirmək gərəkdir.

Birincisi, o Azərbaycan və ümumilikdə Şərq ədəbiyyatşünaslığında yeni realist nəsrin əsasını qoymuş dramaturgiyanın banisi idi. O həmçinin realist ədəbi tənqidin əsasını qoymaq

la, fəlsəfi fikir tariximizdə, tarixşünaslığımızda şərəfli yol keçmiş mütəfəkkirdir. Onun tarixi baxışları çox möhkəm təməli olan maarifçiliyə söykənmiş, eyni zamanda xalqımızın zəngin, mədəni, bədii və tarixi-fəlsəfi ideyalarını yeni rakursda aydınlatmağa çalışmışdır. Mizə Fətəli Axundzadə irsini araşdırarkən həmçinin mütəfəkkirin tarixi baxışlarının formalaşmasına təsir edən əsas amilləri də incələmək lazımdır. Belə ki, onun dünyagörüşünə Qərbi Avropanın qabaqcıl maarifçi ədəbiyyatının, fəlsəfi fikrinin, qədim yunan elm və fəlsəfəsinin, rus ictimai fikrinin böyük təsiri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadənin elmi irsi çoxşaxəli və dərinidir. Məhz buna görə də onun tarixə, ictimai hadisələrə münasibətini dövrün ictimai-siyasi durumundan çıxış edərək dəyərləndirmək lazımdır. Unutmamalıyıq ki, Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğal edildiyi dövrdə elmi yaradıcı fəaliyyətdə olmuş və o dövrdə yazdığı əsərlərdə söylənilən fikirlər insandan böyük cəsarət tələb edirdi.

Mizə Fətəli Axundzadənin elmi irsinin araşdırmaq üçün öncə onun həyat yoluna qısa nəzər salmaq lazımdır. Mirzə Fətəli Axundzadə 1812-ci ildə Nuxa şəhərində (indiki Şəki –S.Q.) anadan olmuşdur. Onun atası Mirzə Məhəmmədağlı Cənubi Azərbaycanın Xammə qəsəbəsində çalışmış, lakin həmin qəsəbədə öz vəzifə borcunu vicdanla yerinə yetirdiyi halda, 3 nəfər sərbəzi oğurluq etdiyinə görə cəzalandırıldığı üçün Abbas Mirzə onun mal-mülkünü müsadirə etmiş və yüksək miqdarda cərimələmişdir. Bundan sonra bu azmış kimi onu vəzifəsindən də azad etmişdir. Mal-mülkündən və vəzifəsindən azad olan Mirzə Məhəmmədağlı 1811-ci ildə Nuxaya köçmüş və burada Axund Ələsgərin qardaşı qızı Nanə xanımla ailə qurmuşdur. Bu izdivacdən onların Fətəli adlı oğlu dünyaya gəlmiş, lakin məlum səbəbdən, yəni Şəki hakimi Xoylu Cəfər qulu xanın vəfatı ilə onun himayəsinə sığınanların cənuba qaytarılması ilə əlaqədar Məhəmmədağlı ailəsini də götürüb, yenidən Xamməyə qayıtmışdır. Lakin burada Məhəmmədağlının birinci həyat yoldaşı ilə daima konfliktə olan Nanə xanım oğlu Fətəlini götürüb Nuxaya əmisi Axund Ələsgərin yanına gəlir. Elə bu vaxtdan da Fətəlinin həyatında yeni mərhələ başlayır. Axund Ələsgər Fətəliyə himayə etməklə onun qayğısına qalır və ona dini kitablar oxutdurur, fars-ərəb dillərini mükəmməl şəkildə öyrədir. Mütəfəkkirin Axundov famili də məhz bununla əlaqədardır. O həmin zamandan Axund Ələsgər oğlu kimi şöhrətlənir. Mizə Fətəli Axundzadənin həyatının sonrakı dönəminə Gəncədə öz fəlsəfi düşüncəsi ilə şöhrət qazanmış M.Ş.Vazehin də mühüm təsiri olmuşdur. 1832-ci ildə Məkkə ziyarətinə gedən axund Ələsgər Fətəlinin təhsilinə diqqət verdiyi üçün onu fiqh, məntiq elmlərinin bilicisi sayılan Axund Molla Hüseyinin yanına gətirir və ona nəzarət etməsini, həmçinin, M.Ş.Vazehdən nəstəliq xəttini öyrətməsini tövsiyyə edir. Ona nəstəliq xəttini öyrətdiyi ərəfədə iki görkəmli şəxsiyyət səmimi olmuş və M.Ş.Vazeh onu ruhani yolundan uzaqlaşdırmışdır(6).

M.F.Axundzadə M.Ş.Vazehlə birlikdə 1844-cü ildə nəşriyyat yaratmaq təşəbbüsündə olmuş, bu barədə Qafqazın Baş hakimi Qalovinə müraciət etmişdisə də, bu iş uğursuz olmuşdu. Bununla da, M.Ş.Vazeh gələcək mütəfəkkirin keçəcəyi yolun müəyyənləşdirilməsində mayak olur. Bir ildən sonra 1833-cü ildə o, Nuxaya qayıdaraq ruhani olmaqdan üz döndərərək yeni açılan rus məktəbində təhsilini davam etdirir. Burada bir il oxuduqdan sonra o, 1834-cü ildən ömrünün sonuna kimi Tiflisdə Baron Rozenin yanında mütərcim kimi fəaliyyət göstərir və polkovnik rütbəsinə qədər yüksəlir. 1842-ci ildə o, Hacı Ələsgərin qızı Tubu xanımla evlənir və bu evlilikdən olan 13 uşaqdan yalnız ikisi-oğlu Rəşid, qızı Nisə sağ qalırlar. Bu uğursuzluq da onun sonrakı həyatına təsirini göstərməyə bilməzdi. Rəşid bəyin oğlu Fətəli Molla Nəsrəddin jurnalında mürəttib olmuş və 1938-ci ildə güllələnmişdir. Qız nəticəsi Pəri xanım və onun yoldaşı İrəc Persinijad Yaponiyanın Tokio Universitetində çalışmışdır. O, 10 mart (26 fevral) 1878-ci ildə vəfat edir.

Yuxarıda qeyd etdik ki, Qafqaz mühiti onun dünyagörüşündə əsaslı iz buraxmışdır. Burada o, dekabristlərin inqilabi ideyaları ilə yaxından tanış olaraq onların inqilabi əsərlərini müətlalə etmişdir. O, həmçinin Rus Coğrafiya Cəmiyyətinin Qafqaz şöbəsinin üzvü də seçilərək Qafqaz Arxeoqrafik Komissiyasının sədri A. Berje, şərqşünas N.Xanikov, etnoqraf N.Berdzenov, Jurnalist Solloqub, hərbi tarixçi N.Dubrovinlə yaxından tanış olaraq, onlarla əməkdaşlıq etmişdir. O, Azərbaycan ziyalıları Q.Zakir, H.Zərdabi, M. Kazımbəy, B.Dorn, Mirzə Melkum xanla yaxından dostluq etmiş və bunlar da Mirzə Fətəlinin gələcək həyatında müəyyən iz buraxmışdır (11).

Mirzə Fətəli irsini ilk öyrənən alimlərdən biri də Rəşid bəy Əfəndiyev və Firudin bəy Köçərli olmuşdur. Onun tərcümeyi-halı ilə bizi ilk dəfə tanış edən Firudin bəy Köçərli olmuşdur. Firudin bəy Köçərli M.F.Axundov haqqında yazırdı ki, "Onun əl vurduğu mövzuların hamısından qan iyi gəlir...Biz bugün şərqdə, turan dünyasına baxanda görürük ki, 150 il bundan əvvəl Mirzə Fətəli ürək yanğısı ilə dediyi həqiqətlər yenə də gündəmdədir" (5). O, həmçinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kitabının I cild II hissəsində mütəfəkkirin həyat fəaliyyəti və dünyagörüşü ilə bizi yaxından tanış edir.

Mirzə Fətəli Axundzadə irsinə onun həyat və fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini Ə.Haqverdiyev, C.Məmmədquluzadə, F.Qasımzadə, Ə.Mirəhmədov, M.Rəfili, H.Hüseynov, Ə.Əhmədov, M.Əlioğlu, X.Əlimirzəyev, K.Vəliyev, Cavad Heyət, A.Kəngərli, A.Əmrahoglu, H.Həsənov, Ş.Məmmədov, V.Quliyev, türk alimi Yavuz Akpınar müxtəlif səpkidə Axundov irsinə müraciət etmiş və onun yeni əlifba yaratmaq uğrunda mübarizəsini maarifçilik sahəsindəki xidmətlərini, tarixi və fəlsəfi əsərlərini təhlil etməyə cəhd göstərmişlər. Latin əlifbası yaratmaq uğrunda sonralar İsmayıl bəy Qasıralının konsepsiyalaşdırdığı "dildə, fikirdə, işdə birliyin" davamçısı olmuşdur.

Ə.Haqverdiyev "Maarif və mədəniyyət" jurnalının 1928-ci il 3 sayında "Mirzə Fətəli Axundov" məqaləsində çar üsul- idarəsinə münasibətini bədii şəkildə belə ifadə edirdi: "Epolet, mükafat, xaç ordeni və medallarla bəzədilmiş mündirin altında qəzəb alovu və od tutub yanan coşqun ürək döyünür". Bu Azərbaycan xalqının maarifçilik uğrunda mübarizə aparan Axundzadə ürəyi idi.

Heydər Hüseynov "XIX əsr Azərbaycanda ictimai-fəlsəfi fikir tarixindən" əsərinin beşinci fəslini böyük mütəfəkkirin həyat və elmi fəaliyyətinə, eləcə də tarixi və fəlsəfi baxışlarına həsr etmişdir. Müəllif əsərdə alimin elmi yoluna işıq salmış və onun orta əsr geriliyinə, müstəbidliyinə qarşı maarifçilik, azadlıq uğrunda mübarizə apardığını qeyd edərək yazırdı: "M.F.Axundov öz yaradıcılığı ilə Azərbaycanın ictimai və fəlsəfi fikrinin inkişafı tarixində parlaq səhifə açmışdır" (10).

Ş.Məmmədov 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi "M.F.Axundov" monoqrafiyasında mütəfəkkirin ictimai-fəlsəfi, maarifçi görüşlərini əhatə edir.Məhz zamanında o, Axundovşünaslıq üçün yeni faktlar və onu "ilk maarifçi-demokrat" adlandırmışdır (12).

H.Həsənovun "Keçən əsrdən məktublar" məqaləsində M.F.Axundovun oğlu Rəşidbəy haqqında elmi tədqiqatı xüsusi maraq doğurur. Həqiqətən də Axundovun oğlu ilə məktublaşmasında onun maarifçiliyi, milli ədəbi fəaliyyətinin Avropa mühitinə çıxarılması məsələlərinə aydınlıq gətirilir. Bu məktublar ayrıca toplu kimi 2003-cü ildə nəşr olunmuşdur (13).

Akademik F.Qasımzadə Axundov maarifçiliyini özündən əvvəlki maarifçilərdən daha mübariz və təsirli olması ilə demokratik ideyalarla daha çox vəhdətləşməsi ilə əlaqələndirir və onun azadlıq ideyalarının milli-hərəkətlə bağlı olduğunu xüsusi vurğulayırdı, yəni artıq xalqın şüuru milli şüura çevrilmişdir.Məhz o, milli şüurun oyanmasında əsas əngəl olan müstəbid despotik quruluşa qarşı çıxmışdır. V.Quliyev göstərirdi ki, "M.F.Axundov, H.B.Zərdabi XIX

əsr Azərbaycan varlığının iki elə mühüm sütunudur ki, Azərbaycanın sonrakı mədəniyyəti, mənəviyyəti, hətta dövlətçiliyi onların üzərində ucalır. Dağın ucalığı ondan uzaqlaşdıqdan sonra hiss edildiyi kimi bizdə Mirzə Fətəlidən uzaqlaşdıqca onun böyüklüyünü, əzəmətini, həmişə yaşarlığını aydın görürük” (14).

Mütəfəkkir ilk dəfə olaraq milli ədəbiyyatda islahatlar yolu ilə xalq hakimiyyətini, onun demokratik idarə üsulunu və parlamentin təsis edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış etmişdir. O, ilk dəfə konstitusiyalı monarxiya idarə üsulunun yaradılması ideyasını Azərbaycan tarixinə gətirmişdir. Adını çəkdiyimiz müəlliflər Axundovşünaslıq üçün yeni faktlar üzə çıxarmış, məhz onu ilk maarifçi demokrat adlandırmışlar.

Böyük mütəfəkkir M.F.Axundzadə XIX yüzilin ictimai fikir tarixində silinməz iz qoymaqla yanaşı, fəlsəfi və ədəbi-tənqidi və tarixi məqalələr də yazmışdır. Onlardan “Həkim-ingilis Yuma cavab”, “Molla Ələkbərlə mübahisə”, “Yek kəlmə haqqında”, “Fehrستی-kitab”, “Nəzm və nəsr haqqında”, “Mollayi-Ruminin və onun təsnifinin babından”, “Kritika”, “Mirzə Ağanın pyesləri haqqında kritika”, “Tənqid risaləsi”, “Babilik əqidələri”, “Hekayət”, “Con Stüart Mill azadlıq haqqında”, “1618-ci ildə “Bağdad yaxınlığında Türkiyə ordusunun vəziyyəti”, “Xristafor Kolumbun yeni dünyanın kəşfi” kimi əsərləri Azərbaycan tarixşünaslığında mühüm yer tutur. Bundan başqa M.F.Axundzadənin Hind şahzadəsi Kəmalüddövlənin fars dilində yazdığı 3 məktubu və İran şahzadəsi Cəlalüddövlənin türk dilində ona yazdığı bir cavab məktubunu ehtiva edən “Kəmalüddövlə məktubları” fəlsəfi traktatı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir (8).

Bəzi tarixçilər və ədəbiyyatşünaslar “Məktublar”ın Ağa xan Kirmaniyə aid olduğunu göstərsələr də, bu yanlışdır. Axundzadə məhz bu əsəri vasitəsilə tənqidi-təfəkkürə, yeni düşüncə tərzinə önəmli yer verir. O, məktubda metafizik materialist kimi çıxış etsə də, bu məktubuna görə ona dinsiz damğası vurulmamalıdır. Əksinə, M.F.Axundzadənin “Kəmalüddövlə məktubları” görkəmli tədqiqatçılar tərəfindən “Azərbaycan maarifçiliyinin manifesti” adlandırılır. Məhz o, tarixi əsərləri ilə XIX yüzilliyinin 70-ci illərində inqilabçı-demokrat səviyyəsinə yüksələ bilmişdir. M.F.Axundzadə Rus çarizminin təbliğatçısı kimi deyil, əksinə ezop dili ilə Rusiyanın müstəmləkəçilik siyasətini tənqid etmişdir.

Mütəfəkkir qadın azadlığı məsələsinə də diqqət çəkirdi. Onu düşündürən məsələlərdən bir Şərq qadınlarının təhsil alması məsələsi idi. Şərq qadınının dözülməz vəziyyətini açıqlayaraq, onları elm öyrənməyə maariflənməyə çağırırdı.

XIX yüzilin ortalarından başlayaraq, Avropa və Rusiyanın elmi-mədəni təsirinə məruz qalan Azərbaycan mütəfəkkirləri ərəb əlifbasının əhalinin savadlanmasında ciddi maneə hesab etmiş və bunu islah etməyə çalışmışlar. Bu məsələdə ilk təşəbbüs M.F.Axundzadəyə məxsusdur. Bu düşüncələri haqqında o, 1854-cü ildə yazdığı məktubunda da göstərirdi. O, tərcümeyi-halında yazırdı: 1857-ci il miladi də islam əlifbasını dəyişdirmək üçün fars dilində bir kitabça yazıb, əlifbanın dəyişdirilməsini vacib məsələ olduğunu həmin kitabçada göstərdim. O, 10 ildən çox ciddi mübarizə aparmış və 1868-1869-cu illərdə avar, çeçen və çərkəzlər üçün latın əlifbasına oxşayan soldan-sağa yazılan əlifba da tərtib etmişdir. 1870-ci ildə layihəni Məhəmməd Tağı Şaxtaxtinskiyə göndərmişdir. 1873-cü ildə son variantın əlyazmaları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev tərəfindən qeyd olunduğu göstərsə də, onu burdan tapmaq mümkün olmamışdır. 1873-cü ildə Tiflisdəki Osmanlı konsulunun müavini Ömər Sədri vasitəsilə İstanbulda çıxan “Həqayiq” qəzetinin redaktoruna məktub göndərilmiş və iki cür əlifba layihəsi əsaslandırılmışdır (7). Beləliklə, əlifba məsələsində ərəb əlifbasında hərflərin şəkillərinin latın hərfləri ilə əvəz edilməsi ideyasının M.F.Axundzadəyə aid olduğunu görürük və ilk dəfə bu missiya yarım əsr sonra başqaları tərəfindən həyata keçiriləcəkdə. Əlifba islahatı ilə bağlı arxiv

materialları Fərhad Ağazadənin arxiv fondundan əldə etmək olar. Mütəfəkkirin yeni əlifba uğrunda mübarizə məsələsi geriliyə nadanlığa, ətalətə qarşı mübarizəsi idi. Lakin onun bu fikri birmənalı qarşılanmamışdır. Yeni əlifba uğrunda mübarizədə mütəfəkkir Mirzə Melkum xanın fəaliyyətini yüksək qiymətləndirirdi. Osmanlı sarayında da bu məsələ müzakirə edildi. Onun layihəsi Cəmiyyəti-Elmiyyəyi Osmaniyədə müzakirə edilmişdi. 1863-cü ildə Türkiyənin baş naziri Fuad Paşaya bu əlifbanın layihələri təqdim edilsə belə, əlifba islahatı həyata keçirilə bilmədi (hətta ona Məcidiyyə ordeni verilmişdir). Bu layihəyə İranın Türkiyədəki baş səfiri Mirzə Hüseynxan ciddi mane olmuşdur. O, hətta M.F.Axundovu dini-nöqtəyi nəzərdən də hörmətdən salırdı. Göründüyü kimi, M.F.Axundzadəni ümumtürk məsələsi maraqlandırır.

M.F.Axundzadənin həyat və fəaliyyətini əhatə edən çoxsaylı ədəbiyyatların, monoqrafiyaların olmasına baxmayaraq, onun elmi irsi hələ də dərindən və obyektiv araşdırılıb başa çatmamışdır. Buna görə də müasir tarixşünaslığımızda mütəfəkkirin elmi, tarixi və fəlsəfi əsərlərinin yenidən tədqiqinə ehtiyac duyulur. Bu gün hər bir azərbaycan vətəndaşı M.F.Axundzadə kimi mütəfəkkirin olması ilə qürur duymalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev H. Müstəqiliyimiz əbədidir. B., 1997
2. Mirzə Fətəli Axundzadənin 200 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 aprel 2010-cu il sərəncamı
3. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. B, 1974. s.254
4. Qasımzadə F. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. B, 1982. s.123
5. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı. B, 1978. s.523
6. Məmmədzadə H. M.F.Axundov və Şərqlər. B, 1971. s.367
7. Rəfili M. M.F.Axundov. 1957. s.334
8. Əhmədov Ə. Böyük mütəfəkkir M.F.Axundov. B, 1958. s.33
9. Əhmədov Ə. Azərbaycan maarifçiliyi fəlsəfəsi. (rus dilində) B, 1983. s.91
10. Hüseynov H. Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən. B, 2007. s.172
11. Axundzadə M.F. Seçilmiş əsərləri. 3 cild. I cild. B, 2005. s.376
12. Məmmədov Ş. "M.F.Axundov". B, 1962. s.224
13. Rəşid bəy Axundov (məktublər, sənədlər, tərcümələr). B., 2003
14. Quliyev V. Bir daha M.F.Axundzadənin dəfni haqqında. "525-ci qəzet", 19 may 2012, 25 may 2012

СЕВИНДЖ КАСИМОВА

доктор философии по историческим наукам

ОТ ПРОСВЕТЛЕНИЯ К ПУТИ РЕВОЛЮЦИОННОЙ-ДЕМОКРАТИИ: МИРЗЫ ФАТАЛИ АХУНД-ЗАДЕ

В статье исследуется просветительское наследие М.Ф.Ахунд-заде, одного из прославленных интеллектуалов XIX века, обращая особое внимание на главные факты жизни и творчества мыслителя. А также рассмотрены исторические сочинения М.Ф.Ахунд-заде в историографическом ракурсе. Особое внимание обращается разным выводам и точкам зрения отдельных исследователей на историческое наследия М.Ф.Ахунд-заде.

SEVINJ GASIMOVA

*Phd.***FROM ENLIGHTENMENT TO THE REVOLUTIONARY-DEMOCRACY:
MIRZA FATALI AKHUND-ZADEH**

In the article it was looked to the heritage of M.F.Akhundzadeh, who took the leading place in the movement of enlightenment. Therefore, the main factors that affected the thinker's life and scientific activity have been emphasized, In the article, the works of the scientist, which had been written from a historical standpoint have also been analyzed from the view point of the historiography. Distinctive opinions of the researchers approaching the heritage of M.F.Akhundzadeh from the different aspects have also been found in the article.

Rəyçilər: t.e.n.M.S.Məmmədova, t.e.d.A.C.İsgəndərov

BDU-nin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının 2 aprel 2013-cü il tarixli qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (protokol №6).